

ציוניות שלא מדעת

(דמדומי הרעיון הלאומי בהשקפת-עולמם של אוריאל אקוסטה וברוך שפינוזה)

מאת ד"ר ש. ברנשטיין

בספרות העברית נזכר כבר כמה פעמים מאמרו של שפינוזה הנמצא בסוף הפרק השלישי של ספרו „המסכת הדתית-המדינית“ שבו הוא מביע דעות מענינות אחדות בנוגע לעם ישראל, דתו ועתידו. הוא מעיר שם בין שאר הדברים שהוא מאמין בהחלט שבתנאים ידועים עלול הוא עם ישראל לשוב לארצו ולחדש שם את מדינתו, ולא רק זה, שם בארצו המחודשת עלול הוא האלהים לבחור בישראל מחדש. יש אומרים שהדברים האלה נכתבו בקשר עם מאורעות שבתי צבי, בן דורו וזמנו של שפינוזה, מאורעות שמשכו אליהם את תשומת לבם של רבים וגדולים מחוגי המלומדים והמדינאים בארצות אירופה. אחרים חושבים שהדברים נכתבו בתור תשובה לפילוסוף הגרמני אולדינבורג שפנה במכתב לשפינוזה בבקשה לבאר לו את ערכם ומהותם של המאורעות האלה.⁽¹⁾

רק תנאי אחד שפינוזה מתנה בנוגע לאפשרות של התחדשות המלוכה היהודית בארץ ישראל והתנאי הוא „אם יסודות אמונתם של היהודים לא ירככו (לא יחלישו) את נפש האומה“. מפני יחסו השלילי של שפינוזה לדת ישראל הוא חושב כנראה שמכיון שחידוש ויסוד מלוכה דורש הרבה כחות ומאמצים חמריים ורוחניים, הדת הישראלית עלולה היא להחליש או להמית נטיות כאלו על ידי רוב המצוות המעשיות הממלאות את כל חלל עולמו של העם היהודי ואינן משאירות שום מקום בשביל איזה מפעל אחר שאינו בא בתור תוצאה עקביית ודרישה הכרחית של הדת. ליתר ביאור ולהבהרת הענין נביא כאן בשלימות את המאמר כפי נוסחאו של שפינוזה:

„בזמננו אנו אין להם ליהודים שום דבר שהם יכולים לציין בתור מעלה ומידה עליונה שאינה נמצאת אצל שאר אומות העולם. העובדה שהם הצליחו להתקיים במשך זמן רב כזה למרות היותם פזורים בין העמים ובלי עמידה עצמית-מדינית אין בה מן הפלא המיוחד שכן היהודים מתבדלים מכל העמים במידה שכנו שמשכה

(1) דאך Spinoza's Briefwechsel und andere Dokumente, ausgewaehlt und uebertragen von S. Blumstein, Leipzig, 1916, pp. 330-332. והשווה לזה מאמרו של הפרופסור ד"ר יוסף קלוזנר „האופי היהודי של תורת שפינוזה“, במאסף „כנסת“, תל-אביב, תרס"ט, עמוד 192.

אליהם את שנאתם של כל עמי הארצות. הם הגשימו את ההתבדלות הזו לא רק על ידי מנהגי דתם שהם בניגוד גמור לאלה של העמים האחרים אלא גם על ידי חתימת־הברית שהם שומרים עליה באדיקות. הנסיון הוכיח ששנאת העמים שהתפרצה נגדם איחדה והחזיקה אותם. כשהכריח אותם מלך ספרד לקבל עליהם את דת המדינה באיום גלות עברו הרבה יהודים אל האמונה הקתולית, מכיון שעל ידי כך הובטחו להם כל הזכויות של ילדי ספרד וניתנה להם הזכות לקבל ולהשיג כל מיני ציוני־כבוד ומשרות רמות, התערבו תיכף עם הספרדים ואחרי זמן קצר לא נשאר בקרבם ומהם שום זכר ליהדותם. אבל ההפך מזה קרה בפורטוגל. כשאנס המלך הפורטוגזי את יהודי ארצו להכנס תחת כנפי הדת השלטת לא הכיר בזכותם להשתתף במשרות־כבוד והצטיינות ומפני כך המשיכו יהודי פורטוגליה את התבדלותם, גם אחרי קבלם עליהם את הדת החדשה. לפי דעתי המוחלטת חתימת־הברית חשובה היא במידה זו שעל ידה בלבד תתקיים האומה הזאת לעולמית. ולא רק זה מאמין אני בשלימות כשתבוא ההזדמנות לכך, מכיון שעוניי בני האדם עלולים להשתנות אָן שוב יצליחו היהודים לבנות את המדינה שלהם ושהאלהים שוב יבחר שם בהם, אם רק יסודות אמונתם לא ירכנו את נפשם.)

משל מצוין דומה לזה אָנו רואים אצל העם הסיני. הם התבדלו מן העמים האחרים על ידי קווצת־השער שהם מגדלים על ראשם ועל ידי התבדלות זו וזו לחיות בכמה אלפי שנים יותר מעמים אחרים ועדיין הם מתקיימים. אָמנם הם לא תמיד הצליחו להציל את קיום מדינתם אבל בדרך כלל היו חוזרים ובונים אותה מחדש ואין ספק בזה שסוף סוף יחדשו את מלכותם מיד אחרי שכשרונותיהם של כובשיהם הטאטרים יתחילו להחלש על ידי עשירותם המפנקת ועל ידי עצלותם. והנה כשיאמר האומר שהאלהים בחר בישראל לנצח לרגלי סיבה זו או אחרת, אָז לא אתנגד לעצם הרעיון הזה, אבל בתנאי שהאומר יוסיף: בנוגע ליהודים בחירה זו לעולמית או רק לזמן מוגבל, מתבטאת רק על ידי מצבם המדיני

(2) הנוסח המקורי של המשפט המענין איתנו זה:

"Imo nisi fundamenta suae religionis eorum animos effeminent absolute crederem, eos aliquando, data occasione, ut sunt res humanae mutabiles, suum imperium iterum erecturos, deumque eos de novo electurum."

הקורא יראה שהמלה „נפש“ מובאָה כאן בלשון רבים „animos“, ולפי הדין צריך היא לתרגם „נפשות“, וכן מתרגם בלובשטיין שם „Geister“ ולא „Geist“ או „Seele“ יש איסור יסוד ודאי לחשוב ששפינוזה התכוון במלה זו במובן לפועל „effeminare“ שהוא במובן חולשת אשה בניגוד לכוחו וגבורתו של האיש למלחמה ולכל עבודה קשה. מורגשת כאן הכרתו של שפינוזה בכח פיסי וברוח מלחמה וקרב בעד הטוב והישר בתור התנגדות לדתיות המופרזה הנוטה להקרבה עצמית ולהחלשת הכוחות החמריים עד כדי אבסטרקציה והכנעה שלמה. מתקבל כאן הרושם כאילו שפינוזה מתרעם על היהודים שהתרחקו בחיי העם מן ההשתמשות בכח פיסי מפני רבוי תורה ומצוות דתיות. ועיקר כוונתו להגיד שחושש שכח הדת יחליש את כח המדינה והיהודים לא יהיו מסוגלים לפתח חיים מדיניים הורששים מלחמות ולפעמים גם העברה על חוקים דתיים. ואפשר שהוא חושב גם על כחם פורשים ידועים מסיעת קנאים לדת שבזמן הבית וביחוד בזמן החורבן העמידו את קיום הדת למעלה מקיום המדינה. ולא עמדו בפרץ כשעת סכנת המדינה לחתר על דרישת הדת.

המיוחד ועל ידי סימנים גופניים חיצוניים. (מפני שרק בדברים אלה יש הבדל בין עם לעם). לעומת זה מה שנוגע לשכל ודעת, למידות נפשיות ולמוסר אין שום הבדל בין עם לעם ואין שום אומה נבחרת על ידי אלהים בנידון זה מתוך שאר העמים".

שפינוזה מקמץ כאן בדברים ואינו מחזק ומברר את רעיונותיו על ידי פרטים והארות מבהירים, אבל הדברים ברורים. הוא מכיר ומודה שבנפש האומה פועלים חיים רצון, נטייה וכשרון לשיבת ציון ולחידוש המלוכה אלא שלפי דעתו עומדים בדרך התגשמות זו כחות מפריעים, ואלה המה יסודות האמונה הישראלית. שני כחות מתרוצצים בנפש האומה כפי ששפינוזה רואה אותם. הכח האחד הוא הדת והכח השני — אינו קוראהו בשם אבל הוא מדגיש שכה נפשי זה מתבטא על די איזה רצון ונטיות החיים בקרבו. ניכר גם כן שבאותה מידה שהוא מתייחס בשלילה ל"יסודות הדתיים" הוא מתייחס בחיוב ובאחדה כמעט גלויה לאותו הכח השני שעליו הוא מרמז. ובלי משים מתעוררת כאן לפנינו השאלה המגוררת: מה ומי הוא הכח השני הכולל בקרבו את הרצון, הנטיות או הכשרונות ליסוד מלוכה? למה כיוון הפילוסוף ואיזה שם ותואר יכלים אנו לתת לאותו הכח הבלתי־נודע שהוא מעמידו בתור כח־מתנגד, אנטיפוד, ליסודות הדתיים?

וכאן שוב בלי משים תודר הרעיון אל תוך לבנו והכרתנו ששפינוזה ניבא ולא ידע מה ניבא. איזה מושג חדש מתעורר וחי בתוך הכרתו והשקפת עולמו ואין הוא יודע מהו. הוא מגשש באפלה, הרעיון וביטואו חדשים זורים הם לו ואין בפיו המלה הנכונה לתת להם שם וצורה. לפי השכל וההגיון ניכר שבמוחו של שפינוזה הולך ונוצר המושג הפרימיטיבי של "לאוס", "לאומיות ישראלית". בתוך נפשו פנימה זרחה בפעם הראשונה הקרן הראשונה של רעיון התחיה הלאומית למען היהודים. והוא נאבק עם רעיון חדש זה מבלי דעת איך לקרוא אותו. הוא מכנו בדוחק, "נפש" או "נשמה" סתם, אבל בביטוי זה מסתתר וחבוי עולם שלם. העולם הסיקולארי: כח כביר העלול לחולל גדולות ונצורות ושבטנאים ידועים יכול הוא לחדש את המלוכה בישראל — אם רק יצליח ל"רסן" את היסודות הדתיים המתנגדים לו ועלולים לבלע אותו. בחלומו ובחזונו חזה כאן ששפינוזה — אמן לא בכך־עמו המשתתף בתקומו אלא כזר שליו ומתבונן מן החוץ — את ניצוץ הרעיון של התחיה הלאומית בישראל.

בהרצאתו של שפינוזה ישנו עוד דבר אחד שכדאי להעיר ולהתעכב עליו. אליבא דאמת אין הוא רואה בהחלט ניגוד גמור בין שני הכחות האלה הנכללים בתוך נפש האומה. כל זמן שהיסודות הדתיים הם השליטים ו"מרככים" את נפש האומה הוא דוחה אותם. אבל אם, למשל, תמצא איזו אפשרות בשביל איזה שויון־משקל בין הכחות האלה באופן שהכח הנפשי הבלתי־נודע יצליח להגשים את רצונו בלי הפרעה מצד הדתיות, אז ההגיון מחייב, אין זה מן ההכרח להתנגד להישג מאוחד מעין זה. הכל מה שהוא דורש הנהו שהיסודות הדתיים לא יחלישו ולא ירכבו את השאיפות ואת הכשרונות מחוץ לדת החיים בתוך האומה, ושגם

להם ינתנו מקום ואפשרות לביטוי ולהשתתפות בחיי העם. שפינוזה אינו אומר שבכדי שהכשרונות והנטיות האלו, העלולים להיות בוני הארץ והמדינה בישראל, תהיה להם היכולת להתפתח ולהתגשם דרוש היעלם גמור של היסודות הדתיים ובטולם בחיי העם. דרוש רק שהאמונה לא תהיה הכח השליט היחיד במידה שכוונתה להחליש את הכשרונות והנטיות המרומזים. דרוש רק שהאמונה תתפוש את המקום הראוי לה ושלא תגע בזכויותיהם ובאפשרויותיהם של שאר הכחות הנפשיים. על קרקע זה אפשרית מעין הרמוניה עליונה בין שני כחות הנפש ואז אפשר שהענין יתפתח באופן גורמלי ורצוי. את זה ששפינוזה לא דרש ולא חלם אפילו להרחיק לגמרי את היסודות הדתיים מתוך נפש האומה אפשר לראות בעליל מסוף הודאתו, שבמדינה המחודשת אפשר „שהאלהים יבחר מחדש בעם ישראל“. ובהתעמקנו במשפט אחרון זה אי אפשר להשתחרר מן הרושם שיש כאן לפנינו ניצוץ קדמון של המרכז הרוחני האחד-העמי. מעניין הדבר שהרמזן כהן הרגיש שבמשפט זה שפינוזה גלה את מסתרי לבו מבלי שהתכוון לזה ושהכיר בחיוניותה של הדת. ודוקא חוקר העוסק ברעיון היהודי-הלאומי כיוסף קלוזנר עובר על משפט זה בלי תשומת לב ואומר רק: „המלים והתאלימים יבחר בהם מחדש אינן מבררות כלום“.

**

ומענין הדבר ששפינוזה לא היה הפילוסוף הראשון והיחיד שבמחוז נצנץ הרעיון היהודי הלאומי בתור רעיון תילוני וסיקולארי, רעיון זר וחדש שהכח בידו לתת לישראל יסוד איתן וקרקע של קיום רוחני בצבור ובפרט, בהווה ובעתיד. כשנשים לב למלחמת „הרעות והאמונות“ שנהל הרבה זמן לפניו בן-ארצו אוריאל אקוסטה בתנאים דומים לאלה שבהם חי ונלחם שפינוזה, נמצא שבשעה של יאוש ומרירות אחז גם אקוסטה באותו עוגן-ההצלה הרוחני בכדי למצוא פתרון ומוצא לשאלת חייו במלחמתו שהמיטה עליו כל כך הרבה צרות ויסורים: לרכוש בשבילו אחיזה ומקום של קיום בתוך קהל היהודים מחוץ לדת ישראל „הרשמית“. במלחמתו זו התאמץ להדבק ממש בצפרניו אל גוף האומה היהודית בכדי להחשב לבנו הנאמן לעולמים ובאותה שעה להיות חפשי ובן חורין מעול „האמונה“ היהודית ו„הרבנים הפרושים“. הנקל היה לו להפטר מכל הצרות והתלאות שבאו עליו ולהשתחרר מהן על ידי עזיבת עמו ודתו ולשוב כלעימת שבא לפורטוגליה מולדתו הקתולית. כלום לא „השתחררו“ כאוסן כזה מאות ומאות אנשים שהזרו מדעתם והתחרטו ושב מאמסטרדאם לאופורטו, בירת פורטוגליה, ולמצוא שם מנוחתם ופתרונם בכנסייה הנוצרית? אבל כשביל אוריאל אקוסטה פתרון כזה היה מן

(3) ראה מאמרו הרשום בהערה 2, עמוד 193.

(4) ראה ספרי „שומרי התומות“, פרק „רי יוסף סאראלבו הקדוש מפירארה“, הוצאת „מצפה“, תל-אביב, תרצ"ח.

הנמנע ובלתי־אפשרי. הוא ידע והרגיש בכל לבו ונימי נפשו שהוא בן ישראל ושהוא שייך בגופו ובנשמתו לאומה הישראלית. כיצד אפשר לעזוב את עצמו? לא, מקומו מן העריסה עד הקבר הוא אך ורק בקהלה היהודית. ובין המצרים מצא לו את הפתרון הברור: בחזק יד ובמסירות נפש ממש צעק ודרש שמן ההכרח הוא שיהיה מקום בתוך העם היהודי לאחד מבניו, מבלי שיהיה מוכרח להיות „עבד נכנע“ לדתו ולמנהגיה. לא הדת הרשמית היא העיקר, שכן יש בישראל עוד זכות אחת קדושה ונצחת המשייכת את כל ילדי־האומה אל קהל עדת ישראל — אלא שלא ידע מהי ואיפוא היא וכיצד לבטא אותה. דרישה „לאומית“ היתה לו לאומלל הזה מבין האנוסים אלא שהקדים לדרשה בשלש מאות שנה לפני זמנה. והדברים ידועים. דרשן ונביא הבא לפני זמנו את נפשו הוא קובע.

„אתם היהודים“ — קורא אוריאל אקוסטה המיואש והפצוע בנוסח כמעט אנטישמי — „אתם שכל העמים לפי דעתכם כאין נגדכם ובין חיתו טרף תמנו אותם ורק את עצמכם בלבד תרימו בגיאות עד לשמים. הלא שבתכם בתוך מרמה ואין לכם שום דבר שתוכלו להתגאות בו אם לא תחשבו זאת לתהילה להיות עם גולה ונודד, בזויים ושנואים לכל בעד מנהגיכם הדתיים המשונים והמגוחכים ושעל ידם אתם מבקשים להיות מובדלים מכל בני האדם“⁵.

והמסכן המנודה והמוחרם פונה לרודפיו „הרבנים־הפרושים“ בתחנונים ובבקשת רחמים לתת לו את הזכות להשאר בתור אחד מבני עמיו ומוסיף לשפוף את דברי־הרעל שלו:

„ידעתי ששונאי, למען הבנות את שמי בעיני ההמון התועה, אומרים אליהם: הלא בכלל בן בלי דת הוא זה, אין הוא לא יהודי, לא נוצרי ולא מוחמדי. הוי, פרוש, שמע נא מה שהנך דובר, הלא בסנוורים הוכית... כבר אני שומע את הודאתך שישנה עוד דת אחת, שהיא דת באמת ושעל ידה יכולים הם בני האדם למצוא חן וחסד בעיני אלהים. אם כל העמים היו שומרים אותן שבע המצוות, שנה והאחרים שקדמו לאברהם שמרו אותן, לפי תורתכם, כי אז היה זה מספיק להצלת נפשנותיהם ולהבטיח להם חלק לעולם הבא. הנה כי כן לפי דעתכם אתם ישנה עוד דת אחת שהרשות בידי לנסות אתריה למדות היותי מיוצאי ירך היהודים, ולכן אחלה את פניכם, תנוני נא להתערב עם האחרים האלה, ואם לא אוכל לקבל רשות זו מידכם, אז בעצמי אקחנה לי“.

כך כותב אוריאל אקוסטה, בשנת 1640, כמעט למעלה ממאתים וששים שנה טרם הופיעה הפרוגרמה הציונית־רדיקאלית הדורשת הפרד גמור בין „המדינה“ „הכנסייה“ בקהל הישראלי. יזכרו נא איפוא שחזון דובנוב ויצחק גרינבוים שלא הם המציאו את הדרישה ל„אובטונומיה קולטורית־דתית“, „אישית ופרסור

(5) ראה את ויווי של אוריאל אקוסטה „דוגמת חיי אדם“ Exemplar Humanae Vitae בספרי „בחזון הדורות“, הוצאת בלוק, ניו־יורק, תרפ״ח עמוד ג׳״ח, וס׳.

נאלית". כבר קדמם אקוסטה. ואל נא ישלו את עצמם בתקוות שוא שיצליחו ל"בטל" את הענין בטענה שאוריאל אקוסטה "גנב" את האידאיה מהם כמו שטען קרל מארכס נגד סט. סימון. מרגלית היתה בידו ובמותו של האנוס הסובל מאמסטרדאם אלא שלא ידע מהי.

בספר הפלאי "נחמת ישראל" שהוציא האנוס הפורטוגזי שמואל אושקי Usque באמצע המאה השש־עשרה (הספר נדפס אך ורק בפורטוגזית ואגב, לא ניתרגם עדיין לעברית) בכוונה להביא נחמה ועידוד לגולי פורטוגליה, נעשה הנסיון ל"באר" את גזירות האינקביויציה והשמד, ובכדי להשיג את מטרתו זו מתחיל המחבר ע"י גבורו — אחד משלוש הנפשות הפועלות ב"דרמה" זו — מחורבן בית המקדש. תמצית דבריו היא: אל תחשבו, אחים, שהאסון בספרד ופורטוגליה התחיל ממש שם. לא ההתחלה היתה ביום תורבן בית־המקדש ונפילת ירושלים וישראל הלך בגולה — מכאן ואילך הכל ההמשך וההשתלשלות הטבעית. כך גורלו וחיו של עם המאבד את ארצו ומולדתו ונעשה גולה ונודד. זכאן לכם גם הרפואה למכה שהוכינו. יש רק פתרון אחד לחורבנו בספרד ופורטוגליה ובשאר מקומות הפורעניות: לשוב לירושלים ולהיות שם מחדש עם בחיר ה' ואז תבוא תשועת ישראל וכל העמים. כך היא תפיסתו של הגולה הפורטוגזי המשכיל והמחבר הדראמטורגי. ממש אותה האידאולוגיה של משה הס ב"רומא וירושלים".

ניצוץ של אותה התפיסה הפורטוגזית גצנץ גם במוחו של אוריאל אקוסטה חמשים שנה לערך אחרי הופעת הספר. ספר שהיה לביבליה לאנוסים והגולים מפורטוגליה בארצות פיזוריהם. איזה רוח עבר על אקוסטה כשהוא בא לפתע פתאום לחרף ולגדף את היהודים על שאינם מתביישים להיות "עם גולה ונודד ונד" ללא הפסק? כלום בהם תלוי הדבר? כן, מדברי הכעס והמרירות שלו מתקבל הרושם הברור כאילו הוא מאשים רק אותם בזה, הם חייבים, אילו היו רוצים היו נגאלים. ליהירות ול"חוצפה לאומית" כזו עדיין לא הגיע שום אנוס פורטוגזי. ומתקבל הרושם שיותר משהוא קורא תגר נגד המנהגים הדתיים "המגוחכים" של היהודים הוא מתרעם נגדם על היותם "עם גולה ונודד". אלא שכאן הפסיק האנוס הלוחם והסוער — ולא ידע לאן ללכת הלאה. כיצד פוסקים להיות עם גולה ונודד? גיכר ששאלה זה היתה מנקרת במוחו כיתושו של טיטוס, אלא שלא ידע מה לענות עליה — ויבקש את מפלטו בדברי כעס ומרירות. והנה מאקוסטה עד שפינוזה התרחבה ה"פרובלימה" במידה ניכרת. בשביל אקוסטה זה היה עדיין ענין "פרטי", כמעט "לוקאלי" והלוחם הרגזן והמרירי מרבר על הענין מנקודת־השקפה אישית. אחר היה המצב כעבור תקופה של חמשים שנה כשעלה הענין לפני שפינוזה בתור שאלה קשה, ובמידה ידועה מעשית ואקסוזאלית (בקשר עם התנועה הש"צית?) שדרשה פתרון ותשובה מנקודת־השקפה ישראלית כללית ו"דתית־מדינית" מקיפה. ואנו רואים את שפינוזה נגש אל הענין באותה המתניות וישוב הדעת ובאותה השלמה הפילוסופית שהיא היסוד והוראת־הדרך לכל השקפת־עולמו. ימים על שנה נלחם בדרכיו

ובאמצעיו הוא עם הרוח הדתי המאובן של שארית ישראל מספרד אבל ברגע הנכון חודה ולא בוש שאין הענין כל כך פשוט וקל. המנהגים הדתיים של היהודים הם „מגוחכים“ — אפשר, אבל זהו תכסיס-המלחמה שלהם בעד קיומם הנצחי. אם מלכי ספרד ופורטוגל המציאו את האינקביויציה ואת כל מלאכיי התבלה שלהם למען השמיד את העם הזה מעלי-אדמות — הנה ענו הששפורטשים והמורטייראים ב„כלי-זין“ שלהם: במנהגים „מגוחכים“, בחתימת-ברית, בהתבדלות, וב„קוצה סינית“ ושוב אין הם יראים ומפחדים מפני שואפי הדם מבני האינקביויציה. האימפריוזמוס שלהם אמר להם שבדרך זה יערימו את שונאיהם ויבטיחו את קיומם. אכן, „בסתון“ זה אינו מספיק וה„נפש“ העממית של ישראל עדיין חיים בקרבה ההכרה והרצון לשוב לארץ ישראל ולחדש שם את המלוכה. והו אולי חלום, אבל אין מקשין על ה„מקרה“ או כמו שקרא לו שפינוזה „האלהים העוור“. אין לך עם שאין לו „הודמנות“. ואם „הודמנות זו — תיאודור הרצל קרא לזה Der Grosse Moment — תמצא בישראל דור שאינו „מרוכך“ ואינו נחלש על ידי „יסודות הדת“, אז גם עתידו המדיני מובטח הוא ועלול להתחדש. הרי כאן לפנינו תמציתו של תכניתו המפליאָה על ישראל ובמידה ידועה שפינוזה גותן לנו במאמרו הקצר את „המסכת הדתית המדינית“ למען היהודים.

צא וראה מה עמוקים הם שרשיה של ההרגשה הלאומית בלבה של האומה הישראלית. גדול ורם הוא רעיון התחיה הלאומית שכן הוא מתיו את גיצוצותיו בלבו של כל רם ונישא ובן-עליה בישראל. האחים הרחוקים שנדחו על ידינו מחוץ למחנה ואָבדו לנו. ה„אחרונים“ האלה בלא יודעים היו ל„ראשונים“. אין מגוס ומפלט מהניצוץ היהודי-הלאומי אפילו לבני אדם באקסוסטה ושפינוזה.

„תביאמו ותטעמו“ (שמות, ט"ו, י"ז)
— נתנבאו אבות ולא ידעו מה.

(מכילתא)

„תביאמו ותטעמו“ — תביאנו לא נאמר, מלמד
שמחנבאין ואינן יודעין מה מתנבאין.
(בבא בתרא, קי"ט.)